

Зоряна Гніздох

Національний університет “Львівська політехніка”,
студентка другого курсу магістратури
Навчально-наукового інституту права,
психології та інноваційної освіти,

Наталія Слотвінська

Національний університет “Львівська політехніка”,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри кримінального права і процесу
Навчально-наукового інституту права,
психології та інноваційної освіти
ORCID : 0000-0002-2756-4557

ДО ПИТАННЯ З’ЯСУВАННЯ ОБСТАВИН, ЩО ПІДЛЯГАЮТЬ ВСТАНОВЛЕННЮ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ ЩОДО НЕПОВНОЛІТНІХ

<http://doi.org/10.23939/law2022.35.330>

© Гніздох З., Слотвінська Н., 2022

Боротьба зі злочинністю неповнолітніх є одним із важливих напрямків діяльності органів досудового розслідування, прокуратури та суду. У цьому контексті Кримінальний процесуальний кодекс зобов’язує органи, які здійснюють кримінальне провадження щодо неповнолітніх, якомога детальніше з’ясувати обставини, що стосуються характеристики таких неповнолітніх, а також виявляти причини та умови, що сприяли вчиненню ними кримінального(их) правопорушення(ь).

Досліджено та проаналізовано окремі аспекти виявлення обставин (з урахуванням положень ст. 91, 485 КПК України) у кримінальному провадженні щодо особливої категорії осіб – неповнолітніх, які вчинили кримінальне(і) правопорушення.

Проаналізовано співвідношення поняття “доказування” та “встановлення” в теорії кримінального процесу. Здійснено класифікацію та характеристику обставин, що підлягають встановленню у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх.

Зроблено висновок, що обставини, які підлягають встановленню у кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх, по суті, лише деталізують елементи загального предмета доказування, орієнтуючи слідчого, прокурора та суд на поглиблене дослідження обставин, що мають значення для прийняття щодо неповнолітнього остаточного правового рішення.

Ключові слова: неповнолітній, обставини, що підлягають встановленню, обставини, що підлягають доказуванню, кримінальне провадження, докази, доказування, кримінальне правопорушення.

Постановка проблеми. Під час ратифікації міжнародно-правових норм, а саме Мінімальних стандартних правил ООН, які стосуються провадження правосуддя щодо неповнолітніх (“Пекінські

До питання з'ясування обставин, що підлягають встановленню у кримінальному провадженні...

правила”), що прийняті Резолюцією Генеральної Асамблеї ООН № 40/33 від 10.12.1985 р. та Конвенції про права дитини і неповнолітніх 1990 р. [6], українське законодавство взяло на себе обов'язок максимально захищати права та інтереси неповнолітніх. З метою впровадження міжнародно визнаних стандартів щодо дотримання прав неповнолітнього під час розслідування кримінальних правопорушень, вчинених за їх участю, Президентом України було схвалено Концепцію розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні [7]. Водночас кримінальні провадження щодо неповнолітніх, які вчинили правопорушення, є особливим видом провадження в кримінальному судочинстві України, що передбачено у главі 38 КПК України.

Аналіз дослідження проблеми. Стан злочинності неповнолітніх і система протидії їй є найважливішими показниками розвитку держави і характеризуються деякими особливостями.

За даними Єдиного звіту Генеральної прокуратури України про осіб, які вчинили кримінальні правопорушення, у 2020 р. виявлено 3013 неповнолітніх осіб, які вчинили кримінальні правопорушення, у 2021 р. таких осіб виявлено у кількості 2649, а за дев'ять місяців 2022 р. виявлено 879 неповнолітніх [5]. Як аналізуємо, спостерігається позитивна динаміка рівня окресленої злочинності, водночас залишається висока ймовірність залучення зазначених осіб у кримінальну протиправну діяльність, отож очевидно, що потрібне перманентне вдосконалення наявних засобів і пошук нових методів протидії цьому негативному явищу.

У цьому контексті важливо, що додатковою гарантією захисту прав та охоронюваних законом інтересів неповнолітніх є особливий предмет доказування. Відтак, проводиться широкий аналіз відомостей про особу неповнолітнього, а його результати в майбутньому забезпечать виконання судом законодавчої вимоги щодо всебічного з'ясування обставин, які характеризують особу винного та щодо призначення покарання, необхідного і достатнього для виправлення особи і запобігання новим правопорушенням (ст. 65 КК України).

Перераховане спонукає до проведення наукових досліджень з проблемних питань та пошуків способів удосконалення кримінального провадження щодо неповнолітніх, а також вдосконалення відповідних методик.

Аналіз останніх публікацій і досліджень учених з питань з'ясування обставин, які необхідно встановити про особу неповнолітнього у кримінальному провадженні, свідчить про їх зменшення. Злочинність неповнолітніх досліджували такі вчені, як: О. І. Вінгловська, Є. М. Гідулянова, А. Є. Голубов, С. М. Зеленський, Л. Л. Канєвський, М. О. Карпенко, У. С. Ковна, Г. К. Кожевніков, І. М. Коз'яков, Н. М. Крестовська, Е. Б. Мельникова, Г. М. Мінковський, Г. М. Омеляненко, О. М. Павлик, В. А. Рибальська, В. В. Шимановський, Н. В. Шость, О. В. Ярош та інші. А саме обставини, що підлягають доказуванню у кримінальному провадженні, були предметом розвідки О. М. Васильєва, В. В. Тищенко, В. Г. Танасевича, Н. А. Селіванова та ін.

Метою цієї наукової статті є дослідження та аналіз окремих аспектів виявлення обставин (з урахуванням положень ст. 91, 485 КПК України) у кримінальному провадженні щодо особливої категорії осіб – неповнолітніх, які вчинили кримінальне(і) правопорушення.

Виклад основного матеріалу. Пізнання у кримінальному процесі здійснюється за допомогою кримінально-процесуального доказування. Поняття “доказування” та “встановлення” в теорії кримінального процесу розглядаються як синоніми, які відображають процес пізнання у кримінальному провадженні. Така лінгвістична конструкція для визначення предмета доказування за участю неповнолітніх передбачає не підміну, а деталізацію і конкретизацію загального предмета доказування.

Реалізуючи процес доказування, органи й особи, які розслідують правопорушення, повинні об'єктивно встановлювати та виділяти найважливіші, юридично значущі обставини для прийняття

правильного рішення в справі. Їх об'єм повинен бути достатнім для точного вирішення справи по суті. Дії органу й осіб, які ведуть справу, визначаються типовими обставинами, які підлягають встановленню, та типовими слідчими ситуаціями, які складаються під час розслідування окремих правопорушень.

На думку О. М. Васильєва, на самому початку розслідування доцільно користуватися формулою із семи питань: хто, що, де, із чією допомогою, чому, яким чином і коли. Надалі ж обставини потрібно встановлювати відповідно до елементів складу “злочину” (у цьому контексті – складу кримінального правопорушення), тому що головне в розслідуванні – це встановлення наявності або відсутності складу кримінального правопорушення в діянні особи [2, с. 148].

Загальний перелік обставин, що підлягають встановленню у справах, визначено у ст. 91 КПК України, їх необхідно досліджувати і виявляти впродовж усього досудового розслідування і судового розгляду справи.

Обставини, які необхідно додатково встановлювати лише в кримінальних правопорушеннях неповнолітніх, закріплено у ст. 485 КПК України. Законом передбачено таку спеціальну норму, що встановлює особливість провадження для гарантування правового захисту неповнолітніх у кримінальному процесі.

О. О. Левендаренко пропонує розмістити обставини, які становлять зміст предмета доказування у справах про злочини неповнолітніх, у такій послідовності:

- обставини, що підлягають доказуванню в усіх кримінальних справах (ст. 91 КПК України);
- обставини, які деталізуються в інших статтях кримінально-процесуального закону (ст. 485 КПК України) і підлягають доказуванню в окремих категоріях справ;
- обставини, що мають юридично значущі якості, які безпосередньо впливають на вирішення питання про наявність необхідних передумов для кримінальної відповідальності та покарання винуватої особи: а) обставини, які дають підстави для звільнення винуватця від кримінальної відповідальності та покарання; б) процесуальні обставини, що виключають провадження у справі;
- інші обставини, встановлення яких має доказове значення у справі. Ці обставини можуть бути найрізноманітнішими, однак усі вони, будучи встановленими, набувають однакового статусу – стають доказовими фактами, які необхідні для встановлення юридично значущих обставин [9, с. 66–67].

Аналізуючи окремі обставини, що підлягають з'ясуванню, зазначимо, що у літературі щодо вивчення особистості неповнолітнього, який вчинив правопорушення, виділяють чотири напрями: 1) кримінально-правовий напрямок вивчення даних (проводиться для вирішення питання про можливість притягнення особи до кримінальної відповідальності, для правильної кваліфікації дій особи, для правильного застосування заходів кримінального покарання); 2) кримінально-процесуальний напрям (потрібен для здійснення обґрунтованих процесуальних дій (проведення слідчих (розшукових) дій, обрання заходів процесуального примусу тощо)); 3) криміналістичний (здебільшого, тактичний); 4) кримінологічний.

Повні і всебічні відомості про особу неповнолітнього, а саме його вік, прокурору потрібно одержати до початку притягнення його до кримінальної відповідальності. Пленум Верховного Суду України у п. 6 Постанови “Про практику застосування судами України законодавства у справах про злочини неповнолітніх” № 5 від 16.04.2004 р. роз'яснив, що вік неповнолітнього встановлюється за документами, в яких вказана дата його народження – за паспортом чи свідоцтвом про народження. У разі їх відсутності відповідні дані можна отримати із книги реєстрації актів цивільного стану, довідок органів внутрішніх справ за місцем реєстрації громадян, журналів обліку новонароджених тощо [12]. За відсутності відповідних документів і неможливості їх одержання вік неповнолітнього встановлюється судово-медичною експертизою (п. 4 ч. 2 ст. 242 КПК України). Оцінюючи

До питання з'ясування обставин, що підлягають встановленню у кримінальному провадженні...

висновок експерта про вік неповнолітнього, необхідно врахувати відносні особливості кожної ознаки та аналізувати їх у сукупності.

Отже, недотримання процесуального законодавства щодо встановлення точного віку може призвести до визнання доказів недопустимими, тобто отриманих внаслідок істотного порушення прав та свобод людини (неповнолітнього).

Аналіз положень нормативно-правових актів дає змогу виокремити дві групи, у яких неповнолітні не можуть визнаватися суб'єктом кримінального правопорушення, а саме: 1) неповнолітні, які не досягли фізичного віку кримінальної відповідальності; 2) неповнолітні, які досягли фізичного віку кримінальної відповідальності, але за наявності розумової відсталості, не пов'язаної з душевним захворюванням, не могли повністю усвідомлювати значення своїх дій та керувати ними.

Відповідно до вимог ст. 485 КПК України, в кожній кримінальній справі щодо неповнолітнього необхідно з'ясувати стан його здоров'я та рівень розвитку, а за наявності даних про розумову відсталість неповнолітнього, не пов'язану з психічною хворобою, має бути також з'ясовано, чи міг він повністю усвідомлювати значення своїх дій і якою мірою міг керувати ними. Ці зібрані дані про неповнолітнього можуть впливати на вирішення таких важливих питань, як притягнення його до кримінальної відповідальності, обрання запобіжного заходу, міри покарання та інші.

Якщо стане відомо, що одержані дані свідчать про розумову відсталість неповнолітнього, не пов'язану з психічним розладом, то необхідно тоді з'ясувати рівень його розумової відсталості порівняно з рівнем розвитку осіб такого ж самого віку та якому рівню розвитку (віку) відповідає фактичний розвиток неповнолітнього.

Важливими є характеристики з навчального закладу або місця роботи, в яких зазначається ставлення неповнолітнього до навчання, праці, поведінка у навчальній установі або за місцем роботи, його стосунки з друзями чи колегами. Важливими є також характеристики з місця проживання, де зазначаються відомості про поведінку в побуті, громадських місцях. Уся необхідна інформація про загальну поведінку неповнолітнього повинна бути зібрана як до, так і під час та після вчинення кримінального правопорушення.

Під час розгляду справи необхідно з'ясувати ставлення неповнолітнього до вчиненого ним діяння, встановити сімейно-побутові умови, його контактів з оточуючими. Інформацію про ставлення неповнолітнього до вчиненого діяння можна здобути шляхом допиту його родичів, друзів, колег, знайомих, потерпілого щодо поведінки неповнолітнього після того, як він вчинив кримінальне правопорушення.

Судова практика свідчить, що у сім'ї, в якій неповнолітній був свідком пияцтва, бійок між батьками, він засвоює такі ж принципи поведінки і надалі сам починає так ставитися до інших. Тому необхідно з'ясувати умови життя і виховання неповнолітнього для встановлення обставин, які є передумовою вчинення правопорушень, і для правильного вирішення подальшої долі неповнолітнього.

Дослідження мотивів діяльності неповнолітньої особи має вирішальне значення для встановлення істини у справі і для вибору найбільш доцільного заходу впливу. У вчинках неповнолітніх переважають дії, які вони не зовсім усвідомлюють, плани кримінальної протиправної діяльності в них виникають здебільшого ситуативно, тобто безпосередньо перед вчиненням правопорушення. Неповнолітню особу насамперед займає форма дії, а оцінка її змісту відбувається тільки після вчинення цієї дії, тобто він значно більше звертає увагу на зовнішній аспект вчинку, ніж на його ціль та мотиви [3, с. 11].

За даними статистики Єдиного звіту Генеральної прокуратури України про осіб, які вчинили кримінальні правопорушення, за останні три роки кількість неповнолітніх у складі групи, які вчинили правопорушення за участю дорослих (змішаної групи) та тільки неповнолітніми, у 2020 р. виявлено 628 та 516 осіб відповідно, у 2021 р. – 575 та 420 осіб, а за дев'ять місяців 2022 р. – 190 та

104 осіб, які вчинили кримінальне правопорушення [5]. Бачимо позитивну тенденцію до зниження кількості неповнолітніх у складі групи, які вчинили кримінальне правопорушення.

Більшість неповнолітніх вчинили кримінальне правопорушення разом із дорослими. Це, наприклад, корисливі пропозиції, прохання, поради або залучення до спільного вживання спиртних напоїв чи наркотичних засобів. Вживання алкоголю та наркотичних засобів є додатковим мотивом для вчинення ними кримінальних правопорушень.

Згідно із п. 5 Постанови Пленуму Верховного Суду України “Про застосування судами законодавства про відповідальність за втягнення неповнолітніх у злочинну чи іншу антигромадську діяльність” № 2 від 27.02.2004 р., втягнення завжди передбачає наявність причинного зв’язку між діями дорослої особи і виникненням у неповнолітнього бажання вчинити протиправні дії. Зазначений наслідок може досягатися за допомогою всіх видів фізичного насильства (заподіяння тілесних ушкоджень, мордування, катування тощо) і психічного впливу (погроза застосувати насильство, завдати матеріальних збитків, зганьбити в очах однолітків та товаришів, позбавити повсякденного спілкування, переконання, залякування, обман, шантаж, підкуп, розпалювання почуття помсти, заздрості або інших низьких почуттів, давання порад про місце і способи вчинення кримінального правопорушення або приховання його слідів, обіцянка приховати сліди злочину, забезпечити подарунками, розвагами тощо) [11].

Окрім того, І. І. Артеменко відносить до обставин, що можуть негативно вплинути на неповнолітнього: дані, що свідчать про антигромадську поведінку батьків, вчителів; про злочинну діяльність, пов’язану з проявом жорстокості, садизму, приниження людської гідності; відомості про інтимні аспекти життя осіб, які беруть участь у справі; дані, що свідчать про фізичну або психічну неповноцінність неповнолітнього, отримані в результаті проведення експертизи, які можуть зачіпати його самолюбство тощо [1]. М. М. Олашин, окрім впливу сім’ї та навчальних закладів, відносить засоби масової інформації [10, с. 219]. І дійсно, Інтернет і безмежний його простір може формувати у неповнолітнього негативну, протиправну поведінку, як наслідок, призводить до вчинення кримінального правопорушення.

Отже, узагальнюючи вищезазначене, можна зробити висновок, що предмет доказування у кримінальних справах щодо неповнолітніх є самостійним (окремим) видом предмету доказування, який закріплений у ст. 91, 485 КПК України. Обставини, що визначені у ст. 485 КПК України, деталізують та доповнюють положення, які визначають загальний родовий предмет доказування, закріплений у ст. 91 КПК України, направляючи на детальніше дослідження обставин, які мають значення для індивідуалізації відповідальності та покарання кожного неповнолітнього, для можливості виключення застосування до неповнолітнього кримінального покарання, обмежитись суспільним впливом та примусовими заходами виховного спрямування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Артеменко І. І. (2014). Кримінальне правосуддя щодо неповнолітніх. *Порівняльно-аналітичне право*. № 4. URL: http://www.pap.in.ua/4_2014/40.pdf.
2. Васильев А. Н. (1976). Следственная тактика. М. : Юрид. лит., 200 с.
3. Грабовская Н. П. (1961). Уголовно-правовая борьба с преступлениями несовершеннолетних в СССР. Ленинград : Изд-во Ленингр. ун-та., 79 с.
4. Ейсман А. А. (1984). О содержании криминалистической характеристики пре ступлений. *Криминалистическая характеристика преступлений*. М., 282 с.
5. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за 2020–2022 р. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/statistika>.
6. Конвенція про права дитини від 20.11.1989 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text.
7. Концепція розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні : Указ Президента України № 597/211 від 24.05.2011 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/597/2011#Text>.

До питання з'ясування обставин, що підлягають встановленню у кримінальному провадженні...

8. Кримінальний процесуальний кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>.

9. Левендаренко О. О. (2003). Особливості процесу доказування у справах про злочини неповнолітніх : дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 “Кримінальний процес і криміналістика; судова експертиза”. Донецьк. 226 с.

10. Олашин М. М. (2017). Обставини, що підлягають предмету доказування у справах про злочини неповнолітніх. *Вісник Львівського торгівельно-економічного університету. Юридичні науки*. Вип. 4. С. 215–221.

11. Про застосування судами законодавства про відповідальність за втягнення неповнолітніх у злочинну чи іншу антигромадську діяльність : Постанова Пленуму Верховного Суду України № 2 від 27.02.2004 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0002700-04#Text>.

12. Про практику застосування судами України законодавства у справах про злочини неповнолітніх : Постанова Пленуму Верховного суду України № 5 від 16.04.2004 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va005700-04#Text>.

REFERENCES

1. Artemenko, I. I. (2014). Kryminalne pravosudivnia shchodo nepovnolitnikh [Juvenile criminal justice]. *Porivniialno-analitychne pravo*. No. 4. URL: http://www.pap.in.ua/4_2014/40.pdf.

2. Vasylev, A. N. (1976). *Sledstvennaia taktyka* [Investigative tactics]. M.: Yuryd. lyt. 200 p.

3. Hrabovskaia, N. P. (1961). *Uholovno-pravovaia borba s prestupenyami nesovershenoletnykh v SSSR* [The criminal-legal fight against the crimes of minors in the USSR]. Lenynhrad: Yzd-vo Lenynhr. un-t. 79 p.

4. Eisman, A. A. (1984). O sodержanyu krymynalystycheskoi kharakterystyky pre stuplenyi [On the content of the forensic characteristics of the criminal]. *Krymynalystycheskaia kharakterystyka prestuplenyi*. M. 282 p.

5. *Yedynyi zvit pro kryminalni pravoporushennia za 2020–2022 roku* [Unified report on criminal offenses for 2020–2022]. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/statistika>.

6. *Konventsiiia pro prava dytyny 20.11.1989 r.* [Convention on the Rights of the Child of 20.11.1989]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text.

7. *Kontsepsiia rozvytku kryminalnoi yustytisii shchodo nepovnolitnikh v Ukraini* [Concept of the development of criminal justice for minors in Ukraine]: Ukaz Prezydenta Ukrainy No. 597/211 vid 24.05.2011 r. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/597/2011#Text>.

8. *Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy* [Criminal Procedure Code of Ukraine]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>.

9. Levendarenko, O. O. (2003). *Osoblyvosti protsesu dokazuvannia u spravakh pro zlochyny nepovnolitnikh: dys. ... kand. yuryd. nauk: spets. 12.00.09 “Kryminalnyi protses i kryminalistyka; sudova ekspertyza”* [Peculiarities of the process of proof in cases involving crimes by minors: diss. ... candidate law Sciences: specialist 12.00.09 “Criminal process and forensics; forensic examination”]. Donetsk, 226 p.

10. Olashyn, M. M. (2017). Obstavyny, shcho pidliahaiut predmetu dokazuvannia u spravakh pro zlochyny nepovnolitnikh [Circumstances subject to the subject of proof in cases of juvenile crimes]. *Visnyk Lvivskoho torhivelno-ekonomichnoho universytetu. Yurydychni nauky*. Vyp. 4. P. 215–221.

11. Pro zastosuvannia sudamy zakonodavstva pro vidpovidalnist za vtiahnennia nepovnolitnikh u zlochynnu chy inshu antyhromadsku diialnist : *Postanova Plenumu Verkhovnoho Sudu Ukrainy No. 2 vid 27.02.2004 r.* [Resolution of the Plenum of the Supreme Court of Ukraine]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0002700-04#Text>.

12. Pro praktyku zastosuvannia sudamy Ukrainy zakonodavstva u spravakh pro zlochyny nepovnolitnikh : *Postanova Plenumu Verkhovnoho sudu Ukrainy No. 5. vid 16.04.2004* [Resolution of the Plenum of the Supreme Court of Ukraine dated 04/16/2004]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va005700-04#Text>.

Дата надходження: 15.08.2022 р.

Zoryana Hnizdyukh

Lviv Polytechnic National University,
second-year master's student
Educational-Scientific Institute of Law,
psychology and innovative education

Natalia Slotvinska

Lviv Polytechnic National University,
Associate Professor of the
Department of Criminal Law and Procedure
Educational-Scientific Institute of Law,
psychology and innovative education
ORCID : 0000-0002-2756-4557

**ON THE QUESTION OF FINDING THE CIRCUMSTANCES,
WHAT SHOULD BE ESTABLISHED IN CRIMINAL PROCEEDINGS REGARDING MINORS**

The fight against juvenile delinquency is one of the important activities of the pre-trial investigation bodies, the prosecutor's office and the court, which carry out criminal proceedings. The Criminal Procedure Code obliges the bodies conducting criminal proceedings against juveniles to establish in as much detail as possible the circumstances concerning the characteristics of the juvenile's personality and the circumstances aimed at identifying the causes and conditions that contributed to his commission of a criminal offense. The purpose of the article is to study the theoretical and normative materials on the improvement of criminal procedural legislation, which regulates the circumstances to be proved in criminal proceedings against minors.

In the article the problems of circumstances that need to be established and investigated in relation to a special category of persons – minors who have committed a criminal offense. Analyzed the relationship between the concepts “proof” and “establishing” in the theory of criminal procedure. Forensic analysis of the range of circumstances is carried out; also its classification and the characteristic of its individual groups is exercised. Substantiates the provisions that indicate that the circumstances relating to the subject of evidence in criminal proceedings against minors, in essence, only detail the elements of the general subject of evidence, orienting the investigator, prosecutor and court to an in-depth study of circumstances relevant to the juvenile legal final decision.

It is concluded that the circumstances concerning the subject of evidence in criminal proceedings against minors, in essence, only detail the elements of the general subject of evidence, orienting the investigator, prosecutor and court to in-depth study of the circumstances relevant to the juvenile's final decision

Key words: minor, circumstances to be established, criminal proceedings, proofs, proving, offences.